

KAZAN HANLIĞI TARİHİ

Birinci Baskı : 2009
İkinci Baskı : 2018

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-1.1. Dizi-Sayı:2²

MİHAİL HUDYAKOV

KAZAN HANLIĞI TARİHİ

Çeviren: Ayaz İSHAKÎ
Hazırlayan: İlyas KEMALOĞLU

3. Baskı

ANKARA, 2022

Hudyakov, Mihail Georgiyeviç, 1894-1936.

Kazan Hanlığı tarihi / Mihail Hudyakov; çeviren Ayaz

İshakî; hazırlayan İlyas Kemaloğlu. — 3. baskı.

Türk Tarih Kurumu yayınları; IV/A-1-1. Dizi-Sayı: 22

Bibliyografya ve indeks var.

ISBN 978-975-16-2175-7

1. Kazan Hanlığı _ Tarih _ 1438-1556. I. E.a. II. İdilli,

Muhammed Ayaz İshakî, 1878-1954, çeviren. III.

Kemaloğlu, İlyas, 1978- hazırlayan. IV. Dizi.

947.83

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 09.07.2021
tarihli ve 823/25 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-16-2175-7

Kapak Tasarım : Emine ÇAKIR

Baskı

Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.

Sebze Bahçeleri Caddesi Arpacıoğlu İş Hanı No:95/1 İskitler/ANKARA

Tel: (0312) 341 10 24 • Faks: (0312) 341 30 50

www.salmatbasim.com.tr • email: salmatbasim@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Yayına Hazırlayanın Notu	IX
Ön Söz	XV

BİRİNCİ BAP

KAZAN HANLIĞI'NIN SATVETLİ DEVRİ (1438-1487)

Kazan Hanlığı'nın Tesisi. Uluğ Muhammed Han	6
Uluğ Muhammed Han'ın Halefleri. 1467-1469 Harbi	16
Ali Han. Rusya Taraftarlarının Güçlenmesi	28

İKİNCİ BAP

KAZAN HANLIĞI'NDA RUS TAHAKKÜM DEVRİ (1487-1521)

Muhammed Emin Han	34
Mamuk Han. Şehzade Abdüllatif. Kel Ahmed Hükûmeti	37
1505-1507 Harpleri. Muhammed Emin Han	43
Rusya ile Ebedî Sulh. Şah Ali Han	52

ÜÇÜNCÜ BAP

MİLLÎ İNTİBAH DEVRİ (1521-1550)

Şarkçı Millî Fırkanın Hâkimiyeti. Osmanlı'nın Himayesi	67
Rusya ile İttifak. Can Ali Han. Gevherşad Sultan'ın Vasiliği	79

Can Ali Han'ın Kazan Tahtından Azledilmesi. Koalisyon Hükûmeti	82
Seyyid Burhan Hükûmeti. Şah Ali Han	89
Safa Giray ile Ötemiş Giray. Süyümbike'nin Vasiliği. Kuşak Oğlan Hükûmeti	96

DÖRDÜNCÜ BAP

KAZAN HANLIĞI'NIN SUKUTU (1551-1556)

Rus Hükûmetinin İstila Siyaseti	108
Kuşak Oğlan Hükûmetinin Sukutu. Huday Kul Hükûmeti	117
Kazan Hanlığı'ndaki Kurultay (14 Ağustos 1551). Kazan Hanlığı'nın Rusya'ya İlhakı Projesi	120
9 Mart 1552 İnkılabı. Emir Çapkun Otuçev Hükûmeti	126
İstiklal Muharebeleri. Hanlığın Yıkılışı	132
İstiklal Harplerinin Devamı. Ali Ekrem	138
Kazan'ı Kurtarmak İçin Yapılan Harpler	147
Kazan Hanlarının Mukadderatı	151

BEŞİNCİ BAP

KAZAN HANLIĞI'NIN DÂHİLÎ YAPISI

Kazan Hanları	157
Karaçiler ve Emirler	172
Kurultay	175
Ruhaniler	181
Kazan Hanlığı'nda Knezler ve Büyük Toprak Sahipleri	184
Oğlanlar ve Kazaklar	189
Kazan Hanlığı'nda Memurlar	191

Vergiye Tabi Zümre	194
Köleler ve Kullar	196
Kazan Hanlığı'nın İktisadi Durumu	199
Hanlığın Askerî Yapısı	212
Tatarların Rusya Üzerindeki Kültürel Tesirleri	217
Kazan Hanlığı'nın Sukutunun Sebepleri	225

ALTINCI BAP

KAZAN ŞEHİRİ

Kazan Şehrinin Kuruluşu.....	231
Şehrin Bulunduğu Mahal	237
Kazan Kalesinin Duvarları.....	240
Kremlin Tepesi	247
Voskresenkiy Tepesi.....	254
Kazan Şehri Etrafındaki Kasabalar.....	258
Kazan Kalesinin Banliyöleri	261
Kazan Şehrinin Umumi Manzarası.....	264
Kazan Tatarlarının Mimarisi.....	268
BİBLİYOGRAFYA	281
DİZİN	291
RESİMLER.....	307

YAYINA HAZIRLAYANIN NOTU

Başta İdil Bulgar Devleti, Altın Orda ve Kazan Hanlığı olmak üzere Türk-Tatarlar ve atalarının kurdukları devletler, kendi dönemlerinin en büyük Türk devletleri olmalarına rağmen, bu devletlerin tarihi, bütün Türk tarihi içerisinde en az araştırılmış ve en az bilinen konuların başında gelmektedir. Çarlık Rusya'sı ve ardından da Sovyetler Birliği'nde Altın Orda ve varislerinin tarihinin araştırılmasının yasaklanması, Rusların Kazan Hanlığını ele geçirdikten sonra Tatar tarihine ait birçok eseri yok etmeleri, gerek Tatar ve Rus, gerekse de yabancı araştırmacıların bu konulara yönelmelerini engellemiştir. SSCB'nin yıkılmasıyla eski yasaklar ortadan kalksa ve özellikle Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti'nde bu alanlarla ilgili çalışmalar yapılmaya başlansa da, çok uluslu, karma etnik yapıya sahip Rusya Federasyonu'ndaki okullarda okutulan tarih kitaplarında Altın Orda ve Kazan Hanlığı olumsuz anlatılmaya devam edilmektedir. Bundan dolayı Bolşevik rejiminin başlangıcında Mihail Hudyakov'un farklı bir bakış açısıyla, objektif olarak kaleme aldığı *Kazan Hanlığı* adlı eseri, büyük önem arz etmektedir. Bu eseri, aynı zamanda Kazan Hanlığı ile ilgili yapılan ilk ciddi çalışma olarak da nitelendirmek mümkündür.

Mihail Hudyakov, 3 Eylül 1894 tarihinde Vyatka sahilindeki Malmij (bugünkü Kirov ili) şehrinde doğdu. Soylu ve zengin bir Rus ailenin çocuğu olan Mihail Hudyakov, Birinci Kazan Gimnaziumundan üstün başarıyla mezun olduktan sonra 1913-1918 yılları arasında Kazan Devlet Üniversitesinin Tarih-Filoloji Bölümü'nde eğitim gördü. Daha 1914-1915 yıllarında üniversite ikinci sınıf öğrencisiyken Bulgar ve Bilyar'da yapılan kazılara katıldı. 1920'li yıllarda Hudyakov, Kazan ve memleketi olan Malmij'daki tarih müzelerini oluşturma süreçlerine katılmış, Kazan Üniversitesine bağlı tarih, arkeoloji ve etnografya topluluklarının faaliyetlerini yürütmüştür. Türk ve Fin-Ugor dillerinin birçok lehçesini konuşan ve yabancı dillerden Almanca ile Fransızca bilen Hudyakov, Tataristan'ın Arkeolojik Haritasını oluşturmuştur. 1926-1929 yıllarında Leningrad Üniversitesinde yüksek lisans yapan Hudyakov, 1936 senesinde doktora unvanını almıştır. Bu süre içeri-

sinde Hudyakov, İdil bölgesindeki Türk ve Fin-Ugor halklarının tarihi ile ilgili çok sayıda ilmî çalışma yapmıştır. Ancak 9 Eylül 1936 tarihinde Hudyakov, “Sovyet düşmanı” suçundan yakalanmış ve 19 Aralık’da idam edilmiştir¹. Bu tarihte Hudyakov’un adının zikredilmesi, kitaplarının okunması ve okutulması suç sayılıyordu. Hudyakov’un en önemli çalışması hiç şüphesiz, 1923 senesinde yayımladığı *Kazan Hanlığı Tarihi*’dir. Bu eser, bin adet basıldığından ve yasak eserler listesine dâhil edildiğinden dolayı, nadir ve aranan bir kitap hâline gelmiştir. 1957 senesinde Hudyakov, “aklansa” da yazarın bu kitabı daha uzun bir süre tekrar basılmadı. Ancak 1989-90 senelelerinde Tatarca yayımlanan İdil dergisinde Hudyakov’un bazı makaleleri tekrar Tatarca olarak yayımlanmaya başlandı². 70 yıl sonra 1990 ve 1991 senelerinde Hudyakov’un kitabının ikinci ve üçüncü baskıları da yapılmıştır.

Hudyakov, bu eserinde, hanlığın kuruluşu, başta Moskova Knezliği ile ilişkileri olmak üzere hanlığın siyasi tarihi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, Rusya üzerindeki Tatar etkisi, Kazan şehrinin tarihi ve coğrafi konumu gibi çok sayıdaki konuyu aydınlatmaya çalışmıştır. Hudyakov’un bu kitabı konuyla ilgili ilk ve ciddi çalışmalardan biri olması hasebiyle günümüzde de değerini muhafaza etmekte ve konuyla ilgili ‘temel çalışma’ olma özelliğini korumaktadır. Öte yandan Hudyakov’un kendisinin de çalışmasında belirttiği gibi, bu eser Kazan Hanlığı tarihinin bütün alanlarını kapsamamakta, birçok soruyu cevapsız bırakmaktadır. Bunun en önemli nedeni hiç şüphesiz, dönemin siyasi şartları ve kaynak yetersizliğidir. Hudyakov, kitabın neşredilmesi için Bolşevik yönetiminden izin alabilmek amacıyla bazı konularda kendi kendine sansür uygulamış ve birtakım siyasi olayları ister istemez farklı kılıflara büründürmüştür. Bu husus hiç şüphesiz kitabın kıymetini azaltmayan ve Hudyakov’un mazur görülmesini gerektiren bir durumdur. Zira, o dönemde kitabını bu hâliyle dahi yayımlatmak, büyük cesaret isteyen bir işti. Hudyakov, diğer tarihçiler gibi geleneksel yalanları kitabına katmadığı gibi, halkları da sınıflandırmamış ve hiçbirini diğerinden üstün görmemiştir. Hudyakov’un Rusya üzerindeki Tatar etkisini incelediği bölüm, bunun bir göstergesidir. Hudyakov, diğer Rus tarihçilerinden farklı olarak ata-

¹ M. A. Usmanov, “O Mihaile Hudyakove i Ego Knige”, M. Hudyakov, *Oçerki Po İstoriyi Kazanskogo Hanstva*, Moskova 1991, s. 5-7.

² M. A. Usmanov, *a.g.m.*, s. 5-7.

larının tarihinden utanmamış ve Altın Orda ile Kazan Hanlığı dönemlerini, Rus tarihinin bir parçası olarak görmüştür.

Hudyakov, her ne kadar kendi deyişiyse birçok soruyu yanıtsız bıraksa da, günümüzde de geçerli olan ve itimat edilen birçok önemli bilimsel tespit-te bulunmuştur. Hudyakov, diğer Rus tarihçileri gibi Kazan Hanlığı tarihini hanlıkta yaşanan taht sorunlarıyla sınırlı tutmamaktadır. Müellif, bir taraftan bu taht sorunlarının arkasında yabancı güçlerin, yani Rusların olduğunu belirtmekte, diğer taraftan da kaynak yetersizliğine rağmen hanlığın sosyo-ekonomik tarihini de aydınlatmaya çalışmaktadır. Hudyakov'un Tatar kültür ve medeniyetine dair yazdığı satırlar da o tarihe kadar yazılanlardan çok başka olmuştur. Hudyakov, eserinde Tatar medeniyetinin Rus vakayinamelelerinde yazılardan çok farklı olduğunu göstermiş, ayrıca Orta Asya'dan İdil'e uzanan yüksek Türk medeniyetinin önemli bir parçası olduğunu vurgulamıştır. Hudyakov'un tarih ilmine yaptığı bir başka önemli katkı, Tatarların Rusya üzerindeki müspet tesirleri tespit etmesidir. Müellif devlet yapısı, askerî nizam, diplomasi, hukuk, mimari, sanat, edebiyat, dil ve diğer alanlardaki Rusya üzerindeki Tatar etkisini tespit etmiştir. Hudyakov'un bütün bunları Rusya tarihinin en zor dönemlerinden birinde yapması ise şayanıdikkat bir olaydır. Devrimden hemen sonra Rusya'nın nasıl bir yol izleyeceğinin dahi belli olmadığı bir dönemde, o güne kadar yazılanlara meydan okuyan Hudyakov, Rus tarihinin ana kaynağı olan vakayinameleri eleştirmekten, içindeki bilgileri masal olarak nitelendirmekten çekinmemiştir. Bu nedenledir ki Hudyakov'un bu çalışması, birçok konuda ilklerin kitabı olarak Kazan tarihini çalışanlar için bugün bir rehber niteliğini taşımaktadır.

İdil-Ural tarihi ile ilgili Türkçe kaynakların günümüze kadar ulaşmaması ve Türk tarihçilerinin yakın zamana kadar Rusça kaynaklara ulaşma şansına sahip olamamaları gibi nedenler, Türkiye'de de konuyla ilgili bilimsel araştırmaların yapılmasını engellemiştir. Bundan dolayıdır ki Hudyakov'un bu eserinin Türkçe tercümesinin yayımlanması, bu boşluğu doldurma açısından büyük önem arz etmektedir. Rusça yayımlanan kitabın çevirisinin ünlü Tatar ilim adamı Ayaz İshakî tarafından yapılmış olması ise, bu kitabın Türkçe çevirisine ayrı bir değer katmaktadır. Başta Kazan şehrindeki Allam Hazret Medresesi'nde, daha sonra ise Tatar-Rus mektebinde eğitim gören İshakî, öğrencilik yıllarından itibaren Tatar milletinin manevi gelişimi için çalışmış ve bu çerçevede çeşitli yayın faaliyetlerinde bulunmuştur. İshakî'nin önderliğinde 1913 yılında yayımlanmaya başlanan *İl Gazetesi*,

millî kurtuluş fikrini yayması sebebiyle yalnız Kazanlılar için değil, diğer Türk kavimleri tarafından da aranan bir gazete hâline gelmiştir. İshakî 1917’de İdil-Ural Türkleri için millî ve medeni muhtariyetin ilanında da önemli rol oynadı. Ancak 1918 tarihinde Sovyet askerleri Kazan’a hücum ettiğinde Millî İdare azalarının birçoğu tutuklandı, Ayaz İshakî kendisinin de öldürüleceğini öğrenince, arkadaşları ile beraber yurtdışına kaçmak zorunda kaldı. Çeşitli ülkelerde yaşayan İshakî, bulunduğu yerlerde Kazanlıların teşkilatlanması için çalıştı; Uzak Doğu seyahati esnasında *Millî Bayrak Gazetesi*’ni kurdu, Berlin’de 1928-39 yılları arasında *Yeni Millî Yol Mecmuası*’nı çıkarttı. 1939’da Türkiye’ye gelen İshakî, burada *Türk Yurdu Mecmuası*’nda çalıştı. Hayatının en son günlerine kadar Ayaz İshakî durmadan çalışmış, hemşehrilerinin menfaatlerini bütün gayretiyle savunmuştur. Elli yıllık muharrirlik, edebî ve siyasi faaliyeti esnasında 10’dan fazla gazete ve dergi, 50’ye yakın de edebî ve siyasi eser neşretmiştir³. İshakî, ayrıca önemli gördüğü Rusça ve Tatarcadaki birçok eseri, Türkçeye tercüme etmiştir. Bu çevirilerin başında hiç şüphesiz, bugüne kadar ne yazık ki neşredilmemiş olan Hudyakov’un *Kazan Hanlığı Tarihi* adlı eserinin tercümesi gelmektedir.

Bu çeviri XX. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmasından dolayı, o dönemin dil ve üslup özelliklerini taşımaktadır. İshakî bu çeviriyi yaparken kendi bilgi ve çeviri becerisini göstermiş ve kendi yorumlarını katarak adeta yeni bir eser meydana getirmiştir. Bu nedenle eseri yayıma hazırlarken yaptığımız çalışmada, Türkçeye nazaran ağır sayılabilecek dil ve üslup özelliğini, bu tarihsel hatıra saygı nedeniyle aynen koruduk. Bu yönüyle birtakım eleştirileri üzerine çekebilecek bu dil özelliğinin, yine de alan uzmanları için anlaşılır bir üslupta olması nedeniyle, Ayaz İshakî’nin hatırasına binaen mazur görüleceği düşüncesindeyiz.

Kitabı yayıma hazırlarken kitabın Rusça yazılmış orijinali ile Ayaz İshakî’nin daktilo ile yazdığı çeviri metnini karşılaştırdık ve tespit ettiğimiz bazı hataları düzeltmeye çalıştık. Muhtemelen konunun daha fazla aydınlatılması için Ayaz İshakî zaman zaman kendi yorumlarını ve açıklayıcı bilgi notlarını metnin içerisine ve bazen de dipnotlara eklemekten çekinmemiştir. Türk okuyucusu için açıklayıcı bilgiler ve tahliller içeren bu eklemeleri kö-

³ N. Binark, “Ayaz İshakî – İdilî”, *Kazan*, XII, İstanbul 1974, s. 8-17; A. B. Taymas, “Ayaz İshakî”, *Türk Dili*, IV/37, İstanbul 1937, s. 853-855.

seli parantez içerisinde verdik. Eserin orjinal metniyle yaptığımız karşılaştırmalarda, tercüme edilmemiş bazı eksik kısımları tespit ettik ve bu eksik kısımları da tercüme ederek metin içinde italik olarak gösterdik. İshakî, çeviri metnini daktilo ile yazdığından ve muhtemelen de daha sonra tamamlayacağını düşündüğünden orijinal metinde yer alan dipnotları çevirmemiştir. Yayına hazırlama çalışmasını üstlendiğimiz bu esere, söz konusu dipnotları da ekleyerek kitabın Türkçe çevirisi ile orijinali arasındaki eksiklikleri gidermeye gayret ettik. Ancak kitabın orijinalinde de kaynakların künyelerinin eksik verilmiş olması ve bu kaynakların çoğuna ulaşmanın zorluğu nedeniyle, dipnot ve bibliyografyadaki eksiklikler tam olarak giderilememiştir. İshakî'nin çeviri metninde bir ön sözün bulunmaması, büyük ihtimalle eseri daha sonraki tarihlerde yayımlayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Hiç şüphesiz, İshakî'nin kaleminden çıkan bir ön sözün olmayışı bizler için önemli bir eksikliktir.

Kitabı yayına hazırlarken yaptığımız bir başka değişiklik de özel ve coğrafi isimlerde olmuştur. Ayaz İshakî çevirisinde, şahıs ve yer adlarının bir kısmının Tatarca telaffuzlarını vermiştir. Biz bu konuda Hudyakov'un kitabındaki orijinal yazımların Türkiye'de kullanılan şekillerini esas aldık. Ancak günümüzde Volga Nehri olarak bilinen nehrin eski (Tatarca) adını muhafaza ettik. İshakî, çeviriyi yaparken çok sayıda Osmanlıca, Tatarca, Farsça ve Arapça kelime kullanmıştır. Yaptığımız karşılaştırma çalışmalarında, bunların bir kısmını günümüz Türkçesinde kullanılan kelimelerle değiştirirken, Türkçeye giren ve Türkçe sözlükte yer alan Arapça ve Farsça kelimelere, İshakî'nin üslubunu koruma nedeniyle dokunulmamıştır. Ancak bunlar, bugünkü Türkçenin yazım kurallarına uygun hâle getirilmeye çalışılmış, bunun için Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu (2005, 24. Baskı) esas alınmıştır. Yine kitaba XX. yüzyıl Kazan şehrini tasvir eden fotoğraflar da tarafımızdan eklenerek, okuyucunun kitabı okurken Kazan'ı gözlerinin önüne getirmesini amaçladık.

Son olarak da ülkemizde yeterince bilinmeyen bu eserin Türkçeye kazandırılmasının ve Türk Tarih Kurumu Yayınları arasından çıkmasının önemli bir kazanç olacağını ifade etmek istiyorum. Mihail Hudyakov'un bu eseri, Rus Tarihi ile Türk Tarihinin ne kadar iç içe olduğunu göstermesi bakımından da büyük bir kıymet taşımaktadır. Bu yayın ayrıca, Türk tarihi için son derece önemli olan Rus kaynaklarını, tarafsız ve doğru bir yaklaşımla irdeleyerek tarihimizin bu önemli sayfasını bize yansıtan Hudyakov gibi

değerli bir bilim insanının, Türkiye bilim çevresinde tanınmasına da fırsat verecektir. Bundan dolayıdır ki Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde (yayımlanmadan) saklanan bu eserin Türkçe çevirisini yayımlama kararı alan ve bu eseri gözden geçirme görevini bana teklif eden Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ali Birinci'ye, ayrıca ilmî çalışmalarında beni her zaman destekleyen ve yönlendiren, bu kitabın hazırlanma aşamasında da büyük katkılarda bulunan Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU
Ankara, 2009

ÖN SÖZ

Kazan Hanlığı'nın tarihi birçok cihetten fevkalade ilginçtir. Kazan Hanlığı tarihi, geçmişte büyük roller oynamış olan bir devletin tarihi olması itibarıyla dünya müverrihlerinin dikkatini celbettiği gibi, Şark ve Rus müverrihleri için de hususi bir ehemmiyete haizdir. Eski medeniyet (Bulgar medeniyeti) temeline dayanan askerî teşkilatın kuvvetiyle kurulmuş olan bu yeni devlet bünyesi derhâl kendisinin inkişaf kudretini göstermiş ve müstakil bir devlet olarak kudret ve satvetle yaşamının imkânlarını pek çabuk elde etmişti; lakin Şarki Avrupa'daki iktisadi hayatın inkişafı bu devletin lehine olmamıştır. Kazan Hanlığı'nın tarihi, komşusu bulunan Moskova Knezliği'nin içtimai durumuna bağlı idi. Bu iki devletten birisinin (Kazan'ın) iktisadi vaziyetinin asırlardan beri devam eden köhne şartlara bağlı kalması ve ikincisinin (Moskova'nın) zayıf olan iktisadiyatının pek çabuk inkişaf ve terakki yoluna girmesi, Moskova'nın içtimai bünyesinin komşusundan daha kuvvetli olmasına sebebiyet verdi. Nihayet iktisaden birbirine bağlı bu iki devletin iktisaden tereddi bulunanın, iktisaden inkişaf edene mağlubiyeti ile neticelendi.

Kazan Hanlığı'nın tarihi, komşusu bulunan Rus Devleti'ne karşı müdafaa harpleri ile doludur. Bu müdafaa hareketleri hanlığın dâhilinde de türlü türlü içtimai cereyanların meydana gelmesine amil olmuştur. Bu cereyanlar meyanında iktisadi amil Kazan Devleti'nin millî birliğini kırmış ve onun devlet kuvvetlerini iki cereyana ayırmıştır. Birinci cereyan komşu ve düşman devletin (Rusya) tesirine kapılarak önce Rusya ile bir ittifakın kurulmasını, sonraları ise iki devlet arasında hükümdarın birliği esasında bir ittihat yapma perdesi altında Ruslarla mutavaatını ileri sürmüştür. İkinci cereyan ise her sahada düşmandan uzak kalarak komşusu Rusya ile müsavâtı kabul ettiyse de hanlığın tam istiklalini muhafaza etmesini gaye ittihaz etmişti. Bu iki cereyanın devlet dâhilindeki mücadelesi, hanlığın içinde siyasi fikirlerin inkişafı ile devletçilik hissinin genişlemesine neden olduğu gibi son derece ilginç tarihî hadiseler de doğurmuş ve pek çok muktedir devlet adamını tarih sahnesine çıkarmıştır. İktisaden zayıf olan bir devletin iktisaden kuvvetli olan komşusu tarafından mağlup edilmesi ve varolmak için verilen mücadele

gibi süreçleri araştıranlar için Kazan Hanlığı tarihi son derece kıymetli bir malzemedir.

Şark ve özellikle de Tatar kültür tarihçisi için, Kazan Hanlığı tarihi ve buradaki vakayinin inkişafındaki hususiyetler şayanıdikkat bir mevzudur. Kazan Hanlığı, muntazam Tatar dünyasının şimaligarp köşesindeki kara ormanlık sahasına düşen büyük Tatar dünyasının bir parçasıdır. [Bu arazide Tatarlardan evvel de topraklarına merbut ve yerleşik halklar (Bulgarlar, Finler, Ugorlar) yaşıyordu.] Kazan Hanlığı'nda Tatar kültürünün inkişafı bir cihetten eski yerli kültürün [Bulgarlar], ikinci cihetten de komşu Rus kültürünün tesiri altında devam etmiştir. Hariçten gelmiş askerî kuvvetle [Tatar askerî teşkilatı] yerli medeni ahalinin karışmasından mürekkep bir devletin teşekkülü, onun beynelmilel ticarete oynadığı büyük rolü, memleketin tabii zenginliklerini intizamsızlıkla kullanması, esir ve köle ticareti üzerine kurulan iktisadi durumu ile Kazan Hanlığı, Avrupa topraklarında şark kültürünün tezahürünün bir misalidir. Rus müverrihleri tarafından Kazan Hanlığı tarihi, Rus halkının yalnız şarka doğru hareket noktasından bakılarak ve yalnız bu mevzua bir malzeme olarak kullanılmıştır. Kazan Hanlığı'nın istilasına, Kazan kalesinin Rus askerî kuvvetlerinin eline düşmesine ve bu harplerin etrafındaki vakalara Rus müverrihleri fazla ehemmiyet vermemişlerdir. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından sistematik bir şekilde baskı altına alınması bu incelemenin tamamıyla haricinde bırakılmıştır. İki devlet arasındaki iktisadi münasebetlere ve iktisadiyatın devlet hayatında oynadığı rollere yalnız son zaman müverrihlerinden N. N. Firsov ile M. N. Pokrovskiy'in eserlerinde yer verilmiştir. Rus milletin iktisadi ve siyasi bakımdan şarka doğru genişlemesinden başka Kazan Hanlığı tarihi bu vakte kadar hiç tetkik edilmemiş olan mühim bir meselenin de tenvirine hizmet edecektir. Bu mesele de Rus devletçiliği ve Rus kültürünün vücuda gelmesine sebep olan unsurların mevcudiyetinden ibarettir. Tatar kültürünün Rus kültürü üzerine inkâr edilemez müsbet tesiri nazarıtibara alınacak olursa, Rus müverrihlerinin Rusya ile sıkı münasebetlerde olan Kazan Hanlığı tarihini bu cihetten de ihmal etmemeleri gerekmektedir.

Kazan Hanlığı tarihinin lüzumlu derecede derin ve geniş ölçüde tetkik edilmesi çok zordur, çünkü hanlığın tarihî kaynakları olan arşiv belgeleri [Rusların Kazan'ı istila ettikleri esnada] kaybolmuştur. Kazan Hanlığı'nın ecnebi devletler ile diplomasi münasebetlerinin daimî olarak yazı ile olduğunu ve muahede ile mukabelelerin yazı ile yazıldığını biliyoruz. Kazan Hanlığı'nın idari ve mülki işleri de daima yazılı emir ve fermanlar ile yapılıyordu. Mahkemelerin kararları yazı ile ilan ediliyor, ticari münasebetler, alış

veriş senetleri hükûmet defterine geçiriliyor ve bu defterlerdeki yazıları hükûmet, vergi toplamada senet gibi kullanıyordu. Söz konusu defterler, muahede ve senetler ayrı arşivlerde muhafaza ediliyordu. Kırım hanları ile Nogay mirzalarının Rusya ile yaptığı muahedeler bugüne kadar mahfuzdur. Kazan, Ruslar tarafından istila edildiği vakit, Kazan devlet arşivleri Ruslar tarafından imha edilmiş ve böylece Kazan Hanlığı tarihinin temel taşları kaybolmuştur. Bundan dolayı Kazan Hanlığı'nın tarihini aydınlatacak malzemeyi farklı yerlerde bulduğumuz tarih kırıntılarından toplamak mecburiyetindeyiz. Bu kırıntılar tabiatıyla kaybolan temel taşların yerini tutabilecek kıymeti haiz değildirler.

Tatar kaynakları arasında Şerefeddin oğlu Hüsameddin'in 1551 senesinde Spass mutasarrıflığındaki Taş-Bulyaki (Taşbilga)'de yazdığı Bulgar Tarihi'ni zikretmek gerekiyor. Yine çok seyrek tesadüf edilen Kazan hanlarının yarlıkları [ferman] mevcuttur. Bunlardan Safa Giray Han'ın Kazan'da hanlık sürdüğü devrine ait bir yarlık, Mamadış mutasarrıflığında S. G. Vahidov tarafından bulunarak 1912'de müverrih Hadi Atlası tarafından Kazan'da neşredilmişti. Ümit ediyoruz ki, zamanla bu tür kaynakların sayısı artacaktır.

Oldukça geniş tarihî malzeme, Rus menbalarında saklanmaktadır. Bunlar meyanında Voskresenskaya, Vtoraya Sofiyskaya, Nikonovskaya vakayinameleri Kazan tarihinin tesisinden 1530 senesine kadar cereyan eden vakayı için; 1540 seneleri için “Çarskaya Kniga” (Çarlar Kitabı) namındaki eser, 1552 seneleri için Knez A. M. Kurbskiy'in “İstoriya Knyazya Velikogo Moskovskogo” (Büyük Moskova Knezi Tarihi) namındaki eser istifade edilecek menbalar. O devirdeki Rus emperyalistlerinin istilalarını açık gösteren menbalar arasında “Kazanskaya Kniga” (Kazan Vakayinamesi) en başta gelmektedir. Oldukça edebî bir lisanla yazılmış olan bu eserde tarihî vakalar tahrif edilmiş ve her bir vaka mübalağalı Rus taassubu ile aşılmıştır. Rus hükûmetinin Nogay ile Kırım hanları ve Osmanlı sultanları ile [Kazan Hanlığı'nın mukaderrati hakkında] yazıştıkları diplomasi mukabelelerinde de Kazan Hanlığı tarihine ait sınırlı da olsa malumata tesadüf edilmektedir. Bu vesikaların orijinalleri ve Rusçaya tercümeleri Moskova'da Hariciye Nezareti Arşivi'nde Nogay hanlarına ait bölümde (Drevnyaya Rossiyskaya Vivliofika, XXVII-XXXI) mahfuzdur. Aynı arşivdeki Kırım Hanlığı hakkındaki materyallere ilaveten müverrih Velyaminov-Zernov bu vesikalardan

lüzumlu malumatı 1864'te iktibas etmiştir⁴. Rusya ile Kırım Hanlığı arasındaki muhabereleden çıkarılan mühim tarihî malumat ve tarihî vesikalar V. Smirnov tarafından 1881'de neşredilmiştir⁵. Rus Devleti'nin Osmanlı sultanları ve Kırım ile Nogay hanları ile diplomatik münasebetine dair vesikalar Rusya Tarih Cemiyeti tarafından 1886'da yayımlanmıştır⁶. Altın Orda Devleti tarihine ait materyaller mecmuası ise Tiesenhausen tarafından 1884'te neşredilmiştir⁷.

Kazan Hanlığı'na dair kıymetli malumat ecnebi menbalarda da bulunmaktadır. Muharrir Langles, *Voyage du Bengale a Petersbourg* adlı seyahatnamesine yaptığı *Notice chronologique des Khans de Crimée* adlı ek bölümünü kaleme alırken Osmanlı hükûmetinin diplomasi vesikalarından ve Kırım'ın tarihî menbalarından istifade etmiştir⁸. Kaysuni-zade Nedai Bey'in *Tarih-i Sahib Giray* adlı eseri⁹ ile Herberşteyn'in *Zapiski o Moskoviyi* (Moskova Hakkında Notlar) adlı seyahatnamesinde de Kazan Hanlığı ile ilgili epeyce malumat mevcuttur.

Başta Şerbatov, Karamzin, Solovyov olmak üzere Kazan Hanlığı'nın istila devrini inceleyen bütün Rus müverrihleri çalışmalarında konuyla ilgili Rus kaynaklarını tanıtmaktadırlar. Rıçkov, Rıbuşkin, Fuks, Bajanov, Peretyatkov, Pinegin ve Zagoskin Kazan Hanlığı tarihinin bütün devirlerini incelemiş ve ayrı ayrı eserler ortaya koymuşlardır. Rus müverrihlerinin bu eserleri müşterek bir noksan taşımaktadır. O noksan da Kazan Hanlığı'nın tarihî rolünü küçültmek, vekayii koyu Rus taassubu noktasından tenvir etmektir. Bu müverrihler bazı tarihî vakaları karikatür hâline sokmuşlardır. Bu tür abartı ve hatalardan meşhur müverrih Solovyov dahi kendisini muhafaza edememiştir. *İssledovaniya o Kasımovskih Tsaryah i Tsarevitsah* (Kasım Hanları ve Hanbikeleri Hakkında Araştırmalar) namındaki meşhur eserin yazarı Prof. Dr. Velyaminov-Zernov, vakaları ve materyalleri objektif bir

⁴ Velyaminov-Zernov, *Materialy Dlya İstoriyi Krımskogo Hanstva, İzvleçenniye İz Moskovskogo Glavnogo Arhiva Ministerstva İnostrannih Del*, S. Petersburg 1864.

⁵ V. D. Smirnov, *Sbornik Nekotorih Vajnih İzvestiy i Ofitsiyalnih Dokumentov Kasatelyno Turtsiyi, Rossiyi i Krıma*, S. Petersburg 1881.

⁶ *Pamyatniki Diplomaticheskikh Snoşeniy Moskovskogo Gosudarstva s Krımskoyu i Nogayskoyu Ordami i s Turtsiyey*, S. Petersburg 1886.

⁷ W. Tiesenhausen, *Sbornik Materialov Otnosyashisya k İstoriyi Zolotoy Ordi: İzvleçeniya iz Arabskih Soçineniy*, S. Peterburg 1884.

⁸ Langles, *Voyage du Bengale a Petersbourg*, III, Paris 1802.

⁹ Bu kitap Petersburg Devlet Kütüphanesi'nde mahfuz bulunmaktadır. Elyazma no: 488.

tarzda tenvir etmiştir. Yazar, bu kitabında Uluğ-Muhammed Han, Can Ali Han ve hususen de Şah Ali Han hakkında sarîh ve mufasssal malumat toplayabilmiştir. Yine son senelerde Rus taassubundan uzak ve objektif bir tarzda hadiseleri tahlil eden Pokrovskiy ve Firsov'un tarihî eserleri bu boşluğu biraz da olsa doldurmuştur. Tatar müverrihleri de Kazan Hanlığı tarihi hakkında son senelerde epeyce eser meydana getirmişlerdir. Şehabeddin Mercanî, Ayneddin Ahmarov, Abdulbari Battal, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Emir Han ve Hadi Atlasî'nin Kazan tarihine ait eserleri şayanıdikkattir. Kazan Hanlığı'na ait Türkçe eserlerin en sonuncusu Prof. Aziz Ubaydullah (Gaziz Gubaydullin)'ın *Tatar Tarihi* isimli kitabıdır.

Yazılı menbaların azlığı, biz müverrihleri Kazan halkı meyanında bugüne kadar muhafaza edilen eski örf ve âdetlere de tarihî bir kıymet vermeye mecbur ediyor. Bunlar meyanında birincisi hatıralar, ikincisi efsaneler, üçüncüsü tarihî devirlerin bakiyeleri, dördüncüsü eskiden kalma hayat telakkileri, beşincisi de eskiden kalma hukuk telakkileridir. Kazanlıların lisanında eski devrin yaşayışına ait birçok terim ve istilah saklanmış ki, bunlar Kazan Hanlığı'nın teşekkülü ve hanlıktaki zümreler arasında münasebeti aydınlatmaya yardım edebilecektir. Efsaneler, Kazan Hanlığı'nda olup biten bazı vaka ve tarihî şahsiyetler hakkındaki müphemiyeti tenvir etmeye hizmet edecektir. Maddi hatıralar (eski kitaplar, yarlıklar, tarihî harabeler, mezar taşları, gündelik hayata ait ev eşyaları) Kazan Hanlığı devrindeki Tatar kültürünün inkişafının derinliğini ölçmeye yardım edecektir. Halkın eski örf ve âdetleri, tarihî devirlerden kalma bayramları, ayinleri şimdi ortadan kalkmış olan eski kültürün bazı safhalarını canlandırmaya yarayacaktır. Nihayet hukuki terimler, devletin hukuk telakkilerini, hanlık devrindeki zümreler arasındaki hukuki münasebetleri ve nihayet hanlığın hukuki bünyesini tebellür ettirecektir. Yalnız bu hatıralardan istifadeyi temin için bunları gayet dikkatli tetkik ve tahlil etmek mecburiyetindeyiz. Bu işler kendi mütehassıslarını beklemektedir. İstikbalde bu menbalar üzerinde kocaman tarihî eserler meydana gelebilecektir.

Bu eserimizle biz Kazan Hanlığı tarihini tafsilatı ile aydınlatmak, Kazan tarihini bütünlüğü ile okuyucunun nazarına arz etmek davasında değiliz. Bu büyük iş istikbale aittir. Bizim kanaatimizce, bu tek bir kişinin yapabileceği bir iş de değildir. Bu büyük işi ancak mütehassıslardan mürekkep bir heyet başarabilecektir. Kazan Hanlığı'nın tarihini bütün teferruatı ile aydınlatmak için müverrihler, etnograflar, arşivciler ve hukuk tarihçilerinden müteşekkil bir ilim heyetinin muntazam ve müşterek çalışmalarını temin etmek lazımdır. Bunların çalışmalarının neticesinde evvela büyük tarihî materyaller

meydana gelecek ve bunlara istinaden Kazan tarihinin karanlık safhaları tenvir edilebilecektir. Bizim bu eserimiz, bu gibi büyük davalardan çok uzaktır. Pek çok menbanın bizim tetkikatımızın haricinde kalmış olması da eserin mufassallığı hakkında hiçbir davaya imkân bırakmamıştır. Bu eserin sahibi, tarih meraklılarının dikkatinden şimdiye kadar uzak kalmış, ancak araştırılmasını hak eden bu konuya dikkatleri çekmek için eline kalemi almıştır. [Bu mevzuya merak uyandırabilmişse, kendi vazifesini yapmış olacaktır.]

Bu eserin meydana gelmesine sebep olan Ayaz Maksudov [dönemin Tataristan Maarif Vekili] ve [Kazan Üniversitesi Profesörü] Aziz Ubaydullah'a, bana samimiyetle manevi yardımda bulunan Prof. Dr. N. N. Firsov'a, hususi kütüphanesinden istifademi temin eden merhum M. İ. Lopatkin'e kendi teşekkürlerimi arzermeyi vicdani bir borç sayıyorum. Sahip Giray Han'ın maruf yarlığının orijinalinden istifade etmeme müsaade eden ve yarlığı bizzat bulan Seyyid Vahidov'a derin minnettarlığımı arz ediyorum. Tataristan Devlet Neşriyatı'nın müdürleri Rahmankulov ile Kudoyarov'a ve bu eserin meydana gelmesinde maddi ve manevi yardımda bulunan diğer bütün zevata derin teşekkürlerimi sunuyorum.

BİRİNCİ BAP

KAZAN HANLIĞI'NIN SATVETLİ DEVRİ (1438-1487)

Kazan Hanlığı, Orta ve Aşağı Volga (İdil) sahilinde geniş bir sahaya yayılmıştı. Bu saha iki farklı bölgeyi içeriyordu. Birinci bölge, bizzat Tatarların yaşadığı devletin temel taşı olan kısım; ikinci bölge de Kazan Hanlığı'na tabi ve Kazan Devleti'ne haraçla bağlı diğer kavimlerin yaşadığı ülkelerden ibaretti. Kazan Hanlığı'nın asıl hudutları, üç türlü delile istinaden tayin edilebilmektedir: 1) Eski mezaristanlarda bugüne kadar muhafaza edilebilmiş Müslüman kabir taşları. 2) Hüsameddin'in tarih kitabında bazı şehir ve köylere dair bilgiler. 3) Şimdiki devirde Tatar halkının yaşamakta olduğu sahalılar.

Bulgar devrindeki devletin merkezini Bulgar, Bilyar, Suvar şehirleri ve onların etrafı teşkil etmiştir. Buna göre İdil, Kama ve Küçük Çeremşan nehirleri arasındaki sahayı, yani şimdiki devlet taksimatındaki Spasskiy mutasarrıflığını, Kazan Hanlığı'nın temel parçası addedebiliriz. S. M. Şpilevskiy'in eserinde sayılan eski Müslüman mezarlıkları aşağıda isimleri zikredilen köylerde bulunmaktadır: Mamadış mutasarrıflığındaki Yedigâr köyü; Lâyış mutasarrıflığındaki Şumbut Nehri üzerindeki Terberdini Çelnı, Çita, Ügreç Tangaçi köyleri, Meşe Nehri üzerindeki Taş-Kirmen köyü; Kazan mutasarrıflığındaki Eski Kazan ve Yançurino köyleri; Kaban Gölü başındaki Arhiyereyskaya Daça ve Kara Duvan köyleri; Tsarevo-Kokşayskoye mutasarrıflığındaki Uçum köyü; Çeboksar mutasarrıflığındaki Karabaş, İdelymes, Yamskaya, Kadergina, Novo-Alekseyevskaya köyleri; Kozmodemyan mutasarrıflığındaki Çaşlama, Kulygeşevo ve Yantsibulevo köyleri; Çivilyskiy mutasarrıflığındaki Eluyi Kacı [Evliya Hacı], Atlaşevo, Urayevo köyleri; Sviyajeskiy mutasarrıflığındaki Mamatkozino-Seyitovo köyü; Tetüş mutasarrıflığındaki Tetüş şehri, Urüm, Kulganı, Kuştova, Baytirek ve Büyük Yalçık köyleri. Eski Müslüman mezarlığının bulunduğu en garbi nokta ise Vasilsursk şehridir. Burası Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliği arasında hudut şehri olmuştur. Hüsameddin'in eserinde hanlığın arazisi olarak gösterilen bu saha, İdil Nehri'nin garbında büyük arazi parça-

larını içine almadığı hâlde İdil'in şarkında Şpilevskiy'in eserinde gösterilen hudutlardan [şimdiki Kazan vilayetinden] çok ileriye gitmektedir. Hüsameddin'in eserinde Tatarlar ile meskûn aşağıdaki şehir ve köyler sayılmaktadır: Kazan, Ayşa, Kazanbaş, Stariy Uçum, Stariy Şirdan, Burtası, Tetüş, Bolyşiye Kokuzu, Kazaklar, Berdebyakovı, Kutlu-Bukaşevı Çelnu (Laiş), Bahta, Gizlev (Çeremşan Nehri), Kiçu ile Şeşmı nehirlerinin birleşme noktasında Şeşme, Büyük ve Küçük Çeremşan nehirleri, Adayevo, Malmijskiy mutassarıflığındaki Kazaklar köyü, Yelabuga, Minzele, Dima Nehri boyundaki Kıpçak, Terme köyleri, Belaya Nehri boyundaki Tugaşhan köyü, İka Nehri boyundaki Subay, Zayu, İrine, Çalli ve Bay-Çure köyleri, Ufa Nehri'nin boyundaki Urşak ve Ay köyleri.

Tataristan Sovyet Cumhuriyeti, Kazan Tatarlarının bugün yaşadıkları etnografik hudutlara mutabıktır¹⁰. Eskiden Tatarların yaşadığı sahalarla, şimdiki devirde yapılan etnografik haritaları mukayese edecek olursak, Kazan'ın istilasından sonra Kazan şehri etrafındaki araziden Tatarların kovulduğunu, yerlerine Rus muhacirlerinin yerleştirildiğini ve Tatarların kendi topraklarından mahrum edilmiş olduklarını görüyoruz. İstiladan sonra Kazan şehrinden 45 kilometre mesafede hiçbir Tatar köyü bırakılmamıştır. Bu sahadaki köylerin şimdiki hâlde de ekserisinin ismi Tatarca olduğu hâlde ahalisi tamamen Rustur. Bundan başka eski Bulgar Hanlığı'nın merkezi olan (Spaskiy mutassarıflığında) saha gayet münbit kara topraklı olduğu için Tatarlardan alınarak Ruslara verilmişti. Üçüncü mıntıkada hanlığın garp cihetindeki Sviyaga ile Sura nehirleri arasındaki sahada yaşayan Müslümanlar dahi kendi topraklarından sürülmüş ve buraya Ruslar iskân edilmiştir. Kazan etrafından kaçan Tatarların bir kısmı Şoşma Nehri sahiline göç etmiştir. Böylece Tatarların yaşadığı mıntıka şimale doğru biraz genişlemiştir. Kazan Hanlığı'nın şark ciheti, Rus muhacirlerinin tazyikinden uzak ve [Rus çapulcularının ayak basamadığı] Başkurt ülkesine bitişik olduğundan buradaki ahali, eski hâlini muhafaza edebilmiştir.

Genel olarak Kazan Hanlığı'nın temelini Tataristan Cumhuriyeti topraklarıyla neredeyse tamamen uyuştüğünü söylemek mümkündür. Ancak başlangıçta Tatar halkı başka halklarla çevirilmemiş ve bir bütün olarak yaşıyordu. Şimdi ise Tatarların arasında kalabalık Rus nüfusu mevcuttur. Kazan Hanlığı'nın temel topraklarını çevreleyen yabancıların yaşadığı böl-

¹⁰ [Resmî Rus istatistiklerine göre, Tataristan Sovyet Cumhuriyeti'ne Tatar halkının yalnız yüzde 36'sı dâhil bulunduğu için bu iddia, hakikatten çok uzaktır.]

geleri, Novgorod Knezliği'nin bağımsızlığı döneminde Novgorod'u çevreleyen kolonilerle karşılaştırmak mümkündür.

Bu sahada yaşayan gayri Tatarlar evvelki devirlerde Saray hanlarına haraç vermiş, Kazan Hanlığı'nın kuruluşundan sonra ise Kazan'a tabi olmuşlardır. Böylelikle Kazan Devleti'nde Tatarlar'dan başka Çuvaşlar, Mordvalar, Mariler, Udmurtlar da yer almıştır. Günümüzde de bu halkların yaşadığı ülkeleri göz önüne getirirsek bugünkü Tataristan'ın yanı sıra Çuvaşistan, Mari Ülkesi, Simbirsk, Penza, Tambov, Saratov, Vyatka vilayetinin bir kısmı, *Votskaya ili, şimali şarkda ise Perm vilayetinin küçük bir bölümünün* Kazan Hanlığı'nın hudutları içine dâhil olduğu kanaatine varıyoruz.

Kazan Hanlığı şarkta Nogay Orda'sı ile, cenupta Astrahan Hanlığı ile, cenubi garbide Kırım Hanlığı ile, garpta Moskova Knezliği ile, şimalde şimdiki Komi ülkesi ile hemhudut idi. XV. asırda şimal hududundaki ormanlık araziye Ruslar istila ettiklerinden bu tarafı da, Rus hududu sayabiliriz. Kazan Hanlığı'nın garp hududu oldukça kati surette malumdur. Burada iki devlet arasındaki hududu Sura ve Vetluga nehirleri teşkil ediyordu. Şimalde Kazan Hanlığı'nun hududu Pijme Nehri'nin munsabından Voy Nehri'nin munsabına kadar, buradan sonra Vyatka Nehri ile Kilmezi Nehri'nin her iki tarafına, Çeptsi Nehri'nin bir kısmına, Kama Nehri'nin yukarılarına (Kaya Nehri'ne kadar) kadar yayılmıştı. Şarkta Sarapula ile Yelabuga şehirleri ve etrafları Kazan Hanlığı'na dâhildi. *Minzele hariç Ufa vilayetinin tamamı Nogay Ordası'nın sınırları içerisindeydi.* Nagaybak, Ufa ve Sterlitamak da eski Nogay Ordası'nın topraklarıydı. Bügülme ve Melekes şehirleri de Tatarlarla meskûn olduklarından buraların Kazan Hanlığı'na dâhil olması lazım geliyordu. Ancak Samara sahraları göçebe hayatla yaşayan Nogay beylerine aitti. Tsaritsin'e [şimdiki Stalingrad] kadarki İdil Nehri'nin sağ tarafı Kazan Hanlığı'na aitti ve Simbir, Saratov ve Tsaritsin şehirleri bu sahalarda idi. Bu şehirler Hüsameddin'in Tarihi'nde de Kazan Hanlığı'nın şehirleri olarak sayılmaktadır.

Rus muharriri Peretyatkov, Kazan Devleti'nde çok az şehrin olduğunu yazmaktadır. Ona göre, hanlık dâhilinde Kazan'dan başka yalnız Arça şehri mevcuttu. Bunlardan başka dağ tarafında Çuvaş ülkesinde ve Arça yolu boyunca bazı müstahkem mevkiiler mevcut ise de bunlar şehir değil, küçük kaleciliklerden ibaretti¹¹. Bu iddia, hakikatten çok uzaktır. Malumdur ki, Rus

¹¹ Peretyatkov, *Povoljiye v XV-XVI Vekah*, s. 131-132.

menbaları her bir müstahkem kaleyi, ahalisi ne kadar olursa olsun, şehir tesmiye ediyorlardı. Kazan Hanlığı'nda böyle müstahkem mevkiiler az olduğundan, muharrir şehirlerin az olduğu fikrine kapılmış olmalıdır. Halbuki Kazan Hanlığı, ticari bir devlet olduğundan pek çok nüfuslu ticaret merkezleri ve şehirler vücuda getirmiş ve bu gibi şehirlerin adedi Kazan Hanlığı'nda hiç de az değildi. Peretyatkovîç, hanlık dâhilinde müstahkem kaleler ararken, ticaret merkezi olan büyük ve küçük şehirleri gözden kaçırmıştır. Hanlıkta böyle şehirler büyük yollarda ekseriya büyük nehirler sahillerinde, İdil ve Kama boylarında kurulmuştu. Yelabuga, Simbir, Sarı-Tau, Tetüş, Laişev bu şehirlerin bazılarıydı.

Kazan Hanlığı, idari cihetten birkaç darugaya taksim edilmişti. Rus menbaları, daruga terimini, Rusça'daki doroga (yol) kelimesi ile özdeşleştirmiş¹² ve bu idari taksimatı merkezden memleketin içlerine doğru açılan devlet yolları olarak kabul etmişlerdir. Hakikatte ise hanlıktaki maruf Galiç yolu, Arça yolu, Alat yolu, Arsk yolu, Züri Yolu, Nogay yolu mevcuttu. [Fakat bu yolların idari taksimatla hiçbir alakası yoktu.] Hanlığın üç idari merkezi malumdur: Alat, Arsk, Züri. Ayrıca *Hüsameddin, dağ taraflarındaki Alatur'dan bahsetmektedir*. Ahalisi Tatar olmayan ülkeler, muhtar bir idareye tabi olup kendi ak sakalları tarafından idare edildiklerinden devlet, bu ülkelere daimî darugalar tayin etmiyordu. Yalnız vergi (yasak) toplamak için kışın *askerî birliklerle birlikte* bu ülkelere maliye memurları gönderiliyordu. Tatar olmayan halkların yaşadığı yerlerde de müstahkem mevki ve kaleler mevcuttu. Bu kalelerde Kazan Hanlığı'na haraç ödeyen yerli knez ve tarhanlar yaşıyordu.

Kazan Hanlığı'nın esas ahalisi, eski Bulgarların ahfadı idi. Bu halk, çoktan göçebelikten çıkmış ve yerleşmiş olan Türk milletinin bir parçasıdır. Bunlar Kazan Hanlığı'nın tesisinden asırlarca evvel Orta İdil'de devlet kurmuş, geniş tarzda ticarete başlamış, hem de çoktan beri (922) İslam medeniyetine bağlanmışlardı. Bulgar halkının toplu yaşadığı merkezî saha, İdil, Kama ve Küçük Çeremşan nehirleri arasındır. Bu mıntikalarda Bulgarlar, Bulgar ve Bilyar ismindeki büyük şehirler kurmuşlardı. 1361 yılında Bulat Timur Han, Bulgar şehrini tahrip etti. Bundan dolayı ahali, oturduğu merkezi

¹² [Daruga, Moğolcada vali demektir. Kazan Hanlığı, vilayetleri merkeze iyice bağlamak için devlet yolları yaptırmış ve bu yollara o dönemde "daruga yolu" denmiştir. Bölgenin idaresi Ruslara geçtikten sonra terimin yol kısmı hafzedilerek yol mukabiline "doroga" demeye başlamışlardır. Tatar nüfuzu haricinde kalan Çekoslovak, Yugoslav ve diğer Slav kavimlerinde "doroga" kelimesi mevcut değildir. Onlarda yol manasında "puty" kelimesi kullanılmaktadır.]

bırakarak Bulgar Devleti'nin hudut boylarına kaçtı; ekserisi Kama Nehri'nin şimalindeki kesif ormanlarda saklandı ve köyler kurdu.

Kazan Tatarları arasında bu köyler hakkındaki efsaneler bugüne kadar unutulmamıştır ve bunlar Tatarlarla birlikte Bulgarların ormanlarda beraber köyler yaptıklarını göstermektedir. (Mesela Kazanka Nehri'ndeki Eski Kazan, Meşe ile Vyatka nehirleri arasındaki Burbaş köyü, Vyatka sahilindeki İşmenevo-Maskara, Yantsobino ve Uraçkino köyleri.) Bulgar göçmenlerinin bir kısmı daha şimale doğru hareket etmiş ve Çeptsı Nehri'nin aşağı kısmına yerleşmişlerdir. Rus kaynakları bu bölgelere, "Karinskiy Tatar Yerleşimleri" ismini vermiştir. Bulgarların buralara yerleşmeleri, Novgorod ve Ustüg Ruslarının Vyatka Nehri sahillerine Nikulitsin, Hlinov ve Kotelniç gibi yerleşim merkezlerini kurma zamanına tesadüf etmiş ve bundan dolayı Karin Beyliği kendisinin istiklalini muhafaza edememiştir. Karin beyleri ile söz konusu Ruslar arasındaki münasebet yazılı muahedelerle tesbit edilmiştir. Fakat bu muahedeler bu vakte kadar tetkik edilmiş değildir. 1467 senesinde Kazan Hanlığı Vyatka Nehri sahilindeki araziye zaptettiği vakit bu Tatarlar, Kazan Hanlığı'nın buradaki istinat noktası olmuşlardır. Bunlar, Moskova askerlerinin 1489 senesinde bu tarafları ele geçirinceye kadar kendi muhtariyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Bu harpten sonra ise Rusların eline düşmüş, beyleri yakalanarak Moskova'ya gönderilmiştir.

Ziraatle işgal eden ahalinin yerini değiştirmesi, Kama'nın şimalinde, Orta İdil sahasının en şimal noktasında yeni ticari ve medeni bir merkezin meydana çıkmasına sebep oldu. Bu merkez de Kazan şehridir. Bundan sonra bu şehir, her cihetten ülkenin merkezi vaziyetini almıştır.

Kazan müverrihi G. Ahmarov, Bulgar Devleti'nin inkırazından sonra Bulgarların ahfadının Kazan Tatarları olarak bilinen halkın içerisinde yaşamaya devam ettiklerine dair birkaç delil getirmektedir. Ahmarov üç ana delilden söz etmektedir. 1) Kazan Tatarlarının benlik şuurları: Tatarların kendilerinin Bulgarlardan geldikleri hakkındaki hatıraları, şimdiki Tatarlarla meskün mıntıkaların Bulgarlar tarafından kurulmuş olduğuna dair mevcut olan halk efsaneleri, Tatarların Bulgar harabeleri ve Bulgar mezarlıklarını kendi millî mukaddesatı gibi sayarak bunlara tazim ve hürmet etmeleridir. 2) Şimdiki şehir ve köylerin Bulgar Devleti'ndeki şehir ve köylerle aynı yerde olması. 3) Medeni hayat ile ziraata alışkanlığın, ticarete tabii kabiliyetin, gerek eski Bulgarlarda gerek Kazan Tatarlarında müşterek özellik olması; nihayet hayatın maddi cihetlerin [ev kuruluşu, köy ve şehir tesisi] ve manevi kültürün ortak olması.